

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У ВИМІРАХ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

Текст лекції

для студентів усіх спеціальностей і форм навчання

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол № 1 від 10.04.08

Харків НТУ «ХПІ» 2008

ББК 87 .я7

Г 70

УДК 130.3:165.745

Рецензенти:	<i>О.М. Юркевич</i> , д-р філос. наук, проф. Національної Юридичної Академії України імені Ярослава Мудрого,
	<i>Л.М. Бессов</i> , д-р істор. наук, проф. Національного технічного університету «ХПІ».

Г 70 Городиська О.М. Проблема людини у вимірах філософського аналізу: текст лекції для студентів усіх спеціальностей і форм навчання / Городиська О.М., Дольська О.О., Мелякова Ю.В. – Харків: НТУ «ХПІ», 2008. – 50 с.

Текст лекції знайомить читача із сучасним філософсько-антропологічним підходом до проблем походження людини, її місця в світі, призначення, природи та сутності. До лекції додаються практичні завдання для самоконтролю студентів та методичні рекомендації щодо їх виконання.

Призначено для студентів усіх спеціальностей та форм навчання.

Бібліогр. 17 назв.

ББК 87 .я7

© О.М. Городиська,
О.О. Дольська,
Ю.В. Мелякова, 2008

Вступ

Текст лекції має за мету надання допомоги у самостійній підготовці до семінарського заняття за темою «Проблема людини у вимірах філософського аналізу» та до іспиту з філософії.

Філософське осмислення людини, проблем формування гармонійно розвинутої особистості, демократичного суспільства, різноманітних біологічних, соціальних, духовних, психологічних та інших аспектів людського буття сьогодні набувають величезного значення для кожного індивіда й цивілізованого людства в цілому. Сучасні стиль мислення, спосіб світосприйняття та символічна діяльність суб'єкта характеризуються як комунікативні, дискурсивні й симулятивні. В цій ситуації людина соціалізована набуває ще більшої самостійності, відповідальності, ступеня самосвідомості у вимірі власної екзистенції.

Виникає необхідність розглянути існуючі на сьогоднішній день антропологічні концепції з урахуванням обмеженості природничо-наукового підходу до вивчення людини та застосовуючи гуманізуючий, культурно-діалогічний підхід до її вивчення. Пізнати буття речей, що нас оточують, досягнути їх сенс можливо лише через пізнання самого себе, і це, погодимось із Сократом, є найскладнішим. Ступінь

розуміння нами світу відповідає ступеню нашої участі у його реальності, або тій сумі суспільних відносин, з яких складається наша особиста життєдіяльність. Філософське пізнання людини є, по суті, її самопізнанням.

Авторами тексту лекції здійснено комплексний підхід до розуміння людини у трьох різних аспектах: біологічному, духовному і соціальному. Простежено становлення філософського образу людини у різні історичні епохи. Досліджено біосоціальна природа людини й чинники, що вирішальним чином вплинули на розвиток людини, зокрема спілкування, комунікація. Окрема увага приділена взаємозв'язку людини і техніки як суттєвому фактору історичної зміни людства. Наведена популярна сьогодні техніцистська (гуманістична) оцінка, що розглядає апологетику технічного знання як інструмент влади, управління суспільною працею, споживанням, політикою, як засіб заміни традиційних цінностей раціональною мотивацією. У лекції має місце порівняльний аналіз понять «індивід», «індивідуальність», «особистість», а також розгляд умов, мотивів і рольових особливостей соціалізації особистості. Загострено екзистенціальні проблеми вибору, свободи, відповідальності, смерті й сенсу життя, оскільки розвиток особистості триває завдяки становленню її суб'єктивних якостей, ступеня усвідомлення свого місця в світі, тобто визначенню сенсу власного життя. Розкрито зміст поняття гуманізм і особливості його значення для технічного фахівця.

Потреби сучасного економічного, політичного, духовного розвитку суспільства вимагають подальших, більш глибоких, досліджень актуальної проблематики вчення про людину. Тому інтерес до людини і людства стає особливо гострим, спонукаючи до обґрунтування соціальних і культурних перетворень.

У даних матеріалах здійснена спроба систематизовано й стисло викласти основні теорії філософської антропології як окремого розділу філософського знання, показати місце і роль вчення про людину в підготовці майбутньої технічної еліти України.

Текст лекції складається з основної частини (тематичного тексту), методичних рекомендацій до семінарського заняття, ключових понять, а також з контрольних запитань, тестових завдань та списків літератури. Перша та третя частини основного тексту, а також перелік навчальної літератури підготовлено доц. О.М. Городиською, друга частина та перелік ключових понять – доц. О.О. Дольською, контрольні запитання та завдання, тестові завдання, методичні вказівки та перелік додаткової літератури було здійснено доц. Ю.В. Меляковою.

Проблема людини у вимірах філософського аналізу

План

- 1. Проблема людини в філософії. Філософська антропологія.**
- 2. Антропосоціогенез. Природне та соціальне в людині. Гуманізм як основний принцип відношення до людини.**
- 3. Поняття „індивід”, „індивідуальність”, „особистість” та процес соціалізації людини.**
- 4. Проблеми свободи, життя і смерті людини.**

1. Людина та людське здавна привертала увагу філософів. Проте постановка та вирішення питань про людину залежать від дисциплінарних рамок і методологічних програм, а також від різних світоглядів та ціннісних настанов. Деякі дослідники обирають базисом наук про людину біологію та психологію. Їм заперечують представники гуманітарного знання, серед яких теж багато розбіжностей. Зазначимо, що й філософи відрізняються своїми орієнтаціями у пошуках суттєвих та системостворюючих понять людини. До традиційних дискурсів про людину: наукового, релігійного, морального, метафізичного додалися й нові, що спираються на сучасні гуманітарні науки, які інтенсивно розвиваються, – психоаналіз, семіологія, етнографія, структурна антропологія.

У відомій роботі Е. Касирера „Есе про людину” виявлено три різні дисципліни, які принципово виключають одна одну: релігія, філософія та наука, кожна з яких по-своєму розуміє людину. У релігії людина постає як створіння і одночасно проект, який постійно потребує вдосконалення. Наука виходить з того, що людина, хоча й завершує еволюцію живих істот, виникає та існує у світі відповідно до законів

еволюції. Філософія, навпаки, виходить з розумності, свободи, автономності Я, що пізнає, опановує дійсний світ спочатку у свідомості, а потім практично.

У філософії та гуманітарних науках людина визначається саме як *носії розуму*, вона принципово відмінна від тварин своєю розумністю, яка дозволяє стримувати й контролювати тілесні потяги та інстинкти. Завдяки розуму людина осягає закони всесвіту, відкриває науки, винаходить техніку, перетворює природу та створює нове середовище для мешкання. Проте, крім розумності, можна зазначити й інші духовні характеристики людини: тільки у неї виникає віра в Бога, розрізнення добра і зла, усвідомлення своєї смертності, пам'ять про минуле та віра у майбутнє. Тільки людині властива здатність сміятися і плакати, любити та ненавидіти, судити та оцінювати, фантазувати та творити.

У своїй критиці природознавчого визначення людини представники *гуманітарного підходу* відмітили принципову відкритість та незавершеність людини, яка не має від природи тих вроджених інстинктів, що забезпечують виживання. Навіть більше: людина як біологічна істота є слабкою та уразливою у порівнянні із сильними тваринами, тому й досі не зрозуміло, як вона могла так вдало конкурувати з ними, що стала силою, яка є наймогутнішою на Землі. Так звана „*природа людини*” не є чимось заздалегідь запрограмованим, а будується своєрідно у кожній культурі. Не існує підстав говорити про вроджену агресивність або, навпаки, солідарність через те, що природні задатки, які є у кожної людини, придушуються або успішно інтенсифікуються суспільством. Люди буквально усьому повинні навчатися самотужки, й усе, що вони мають, – є продуктом культурного розвитку, виховання та освіти. Людиною не народжуються, нею стають.

Саме **філософське бачення** людини є базовим для будь-якого наукового дослідження питань, пов'язаних із нею. Відмінність філософського вчення про людину від інших наук полягає в тому, що воно досліджує найбільш загальні проблеми людського буття, специфіку існування людини як виду. До таких проблем відносяться: проблема антропосоціогенеза – походження людини й людського суспільства, сенс існування людини як виду і сенс існування окремої особистості, проблема свободи й необхідності у людських діях тощо. Саме для вирішення усіх цих питань виникла особлива складова філософського знання – **філософська антропологія**.

- **Філософська антропологія** – напрямок у філософії, який вивчає людину, її природу й сутність.

Проблема людини набуває особливої актуальності у ті часи, коли дуже гостро постає питання про сенс життя і про мету існування не тільки окремої людини, але й усього суспільства. Як правило, це періоди глибоких історичних криз. Не дивно, що саме у такий час з'явилася власне філософська антропологія як окремий напрямок у філософії. У 20–30 роки ХХ століття М. Шелер, Г. Плеснер і К. Левіт поєднали методи феноменології та основні ідеї „філософії життя” і створили власне філософську антропологію. М. Шелер, слідом за Й. Кантом, стверджував, що усі головні питання філософії зводяться до питання про те, що таке людина і яке місце вона обіймає у світі. Шелер та його послідовники зводили сутнісні характеристики людини до поняття „дух”. Однак зараз філософська антропологія розвиває ширший погляд на людину, тому на сучасному етапі розвитку вона існує у вигляді особливих антропологічних концепцій, таких як: еколого-філософська антропологія, культурна антропологія, соціально-філософська антропологія, маргінальна антропологія, темпоральна антропологія, медична антропологія тощо.

Людина є загадковою і незбагненою, незвичною і несхожою на інших істотою. З одного боку, вона є частиною природного світу і підлягає його закономірностям. Щоб вижити, вона повинна пристосуватися до природних та соціальних умов, більшість з яких склалися як такі результати діяльності людей, що зазвичай не передбачуються й не плануються окремою людиною. З іншого боку, людина має чітке усвідомлення своєї свободи і сама приймає рішення, навіть якщо вона приречена на важку фізичну працю і злидні. При цьому вона знає про добро, любов, справедливість, навіть тоді, коли сама обманує, скоює насильство або вбивство. Знання про вищі цінності, прагнення до кращого, бажання святості – все це робить людину виключною істотою.

Людина також є таємницею у тому сенсі, що до неї не можна застосувати виключно раціоналістичний, науковий підхід. Які б науки не займалися вивченням людини, їх методи завжди були спрямовані на її

„препарування”. Звичайна сума знань приватних наук про людину не дає шуканого образу, тому філософія завжди намагалася збагнути людську цілісність та виробити власні засоби пізнання сутності людини.

Сутність людини у різні періоди історії розумілася по-різному. Наприклад, у **античній** філософській думці людина розглядалася переважно як певний мікрокосм, що у своїх людських проявах підпорядкований вищому началу – долі, тому образ античної людини слід вважати **космоцентричним**. Мислення давнього грека, як зазначали дослідники, наприклад, О.Ф. Лосев, було тілесним, речовим. Навіть основу усього існуючого філософи мілетської та ефеської шкіл, з яких власне почалася філософія, вбачали у чомусь речовинному: у вогні, повітрі, воді. Навіть у зрілі періоди розвитку античної думки, коли було не тільки вироблено ідеї, але й створено складні концепції їх походження та сутності, греки не йдуть у їх розумінні далі, ніж до їх уподібнення зовнішнім речам. Греки відкривають „душу”, але розуміють в ній дещо сховане всередині речі, таке, що приводить її до руху. Саме тому душу мають навіть тварини й рослини. Невипадково Аристотель відносить науку про душу (психологію) до біології. Греки говорили, що людиною можна вважати того, хто вміє читати та плавати. Для них людина мислить усім тілом, отже для того, щоб добре мислити, необхідно вміти бігати, кидати диск, стріляти з луку, боротися. Цілком природно, що, наприклад, такий видатний філософ як Платон міг одночасно бути олімпійським чемпіоном.

У системі **християнського світогляду** людина вже сприймалася як істота, в якій споконвічно нерозривно та суперечливо поєднано дві складові: дух і тіло, що є якісно протилежними одна одній, як величне та низьке. Фома Аквінський вважав, що людина є істотою, яка знаходиться між ангелами та тваринами. Плоть людська є ареною низьких пристрастей та бажань, що їх породив диявол. Безсмертна душа та смертна плоть людини протиставлені одна одній. Піклуватися необхідно лише про душу, зокрема за допомогою умертвіння плоті. Бог та душа притягуються одне до одного, як писав святий Августин, й крім цього нічого не існує. Велике значення надається прояву „божественної волі” в усіх подіях світу.

Через усе це **середньовічний образ** людини виявляється **теоцентричним**, а не космоцентричним, як у античності. Людина вірить не в себе, а в Бога. Її очі повернуті до потойбічного світу, а ідеальним образом людини є святий. Християнин прямує до звільнення від диявольських путів та намагається досягнути божественне світло істини. Вважається, що людина не може самотійно здобути знання, воно відкривається їй лише в одкровенні, а перебороти свою гріховну природу можливо лише із Божою благодаттю.

Саме християнство висунуло іншу визначальну ознаку людини – **серце**, а головною ознакою людяності стала любов. Проте, це була любов не людини до людини, а людини до Бога. Християнська свідомість не визнавала думки про скінченність людського буття: віра у безсмертя душі переборювала недоліки суворого земного існування.

Філософія **Нового часу** бачила в людині перш за все духовну сутність. Природознавство, що звільнилося від ідеологічного диктату християнства, досягло успіху в натуралістичних дослідженнях природи людини. Та найбільшою заслугою того часу було безумовне визнання автономії людського розуму у справі пізнання власної сутності. Тому образ людини Нового часу є **антропоцентричним**. Бог пересувається на периферію людського життя, людина вірить у себе, тобто відбувається друге – після античності – народження **раціоналізму**, що поклало початок експериментальній науці. Головною сферою людської діяльності стає пізнання, а головним методом – рефлексія. Світом керують закони, що піддаються вивченню людським розумом. Будь-який, навіть утопічний соціальний проект, котрий можна побудувати у голові людини, визнається можливим для втілення у життя саме завдяки цій відповідності. Способом реалізації соціальних проектів є виховання та просвітництво.

Того часу відношення людини із природою можна назвати відносинами панування та підкорення. Вчені – це природознавці, натуралісти. Вони „допитують” природу й саме цим сприяють її підкоренню – спочатку в ідеальних, наукових формах, а потім у технічних, промислових. Християнська ідея про рух історії до Царства Божого перетворилася у ідею історичного прогресу в різних видах: від буржуазного лібералізму до пролетарського колективізму. Розвиток науки приводить до того, що образ світу як організму змінюється на образ великого механізму, механічної іграшки, механічного годинника та ін. *Антропоцентричний принцип ґрунтується на двох положеннях*. По-перше, стверджується рівність між небесним і земним. По-друге,

культ творчості проголошує рівність між людиною і Богом, а людські творчі акти дорівнюються божественним.

З XVII ст. – доби Просвітництва – починає свій розвиток класична наука і наукове світорозуміння, згідно з яким явища світу розгортаються по визначеним законам і правилам. Ці закони можливо сформулювати людям, світ можливо вивчати й осягати за допомогою розуму (рацію). Оформляється наступний принцип бачення людини – **раціоналістичний**, згідно з яким стверджується пріоритет розуму, як в пізнанні, так і в діяльності людини. Спираючись на раціональний принцип, здійснюються спроби перевести соціальні ідеї з утопічного рівня на науковий, що прогнозується. Для людини стає можливим перетворення Всесвіту і його наукове осмислення. Математична мова стає способом вираження фізичного знання.

У XIX ст. – добу романтизму – основна увага філософів стала приділятися дослідженню свідомості, духовного начала в людині, сутність якої ототожнювалася із раціональним (як у Гегеля) або з ірраціональним (Шопенгауер, Ніцше). К. Маркс захищав тезу про соціальну природу людини: усе, що робить людину людиною, формується виключно соціальним шляхом. З. Фрейд, психоаналіз якого великою мірою вплинув на самосвідомість людей у XX ст., навпаки, вважав, що свідомість людини не є раціональною, вона ірраціональна, тобто нею керує несвідоме.

Ірраціоналістичне уявлення про сутність людини стало найбільш поширеним у XX ст. Наприклад, згідно з теорією екзистенціалізму, людина живе у світі, який є чужим для неї. Її буття ірраціональне і незбагненне. Сенс життя людини полягає у містичному спілкуванні з Богом або у переживанні „дійсності” індивідуального життя. Проблема людини постала так гостро, що викликала появу окремої філософської науки – **філософської антропології** (про що вже згадувалося), яка великою мірою використовувала досвід ірраціонального розуміння людини.

Відмовившись від раціоналістичних уявлень про свідомість і поведінку людини, які визначаються саме розумом, філософи звернули увагу, що воля до життя або воля до влади, віра, прагнення до переживання істинного життя можуть вирішальним чином вплинути на людину. Ірраціоналістичні теорії багато в чому підтвердилися подіями історії XX ст., які змусили взяти під сумнів розумність поведінки людини.

В XX –XXI ст. домінуючою лінією став науковий раціоналізм як особлива цінність, людство стало свідком розвитку науки, техніки, свідком змін, що сталися в технологіях, у засобах зв'язку. Образ сучасної людини стає **комунікативно-центричним**. Уперше спробу обґрунтування цього принципу зробив Мак-Люен, який створив модель динамічного руху суспільства, в центрі якої – зміна типів комунікативних технологій. Визначений тип технологій у світі задає свою галактику і створює такий соціальний світ, який має чіткі кордони. До комунікативних засобів він відносить усі форми спілкування: мову, різноманітні символічні тексти, mass media, транспорт, гроші, науку і т.і. Кожна галактика формує свої засоби спілкування, що впливає на світорозуміння, світобачення, новий стиль мислення і новий образ як життя в цілому, так і людини, а також на нові форми соціальної організації. Він поділяє усю культуру людства на три типи: аудіо-культуру (до XV ст.), в основі якої лежить мовна комунікація; відео-культуру (з XV ст., коли було винайдено набірний шрифт), що ґрунтується на комунікації зору; і наступна – майбутня культура синтезу двох попередніх. Суспільство, на думку Мак-Люена, стає електронним, а увесь світ – «глобальним селом». Якщо аудіо- та відео- культури об'єктивували слухові та зорові аналізатори, то комп'ютерна техніка об'єктивує, тобто виводить назовні, саму нервову систему, яка екстраполюється на усе людство (екстраполяція – процес, коли висновок, який зроблено щодо однієї частини предмету, розповсюджується на іншу частину).

2. Філософія, коли розглядає сутність людини, перш за все звертає увагу на те, що людина – це розумна істота, яка є суб'єктом праці, соціальних відношень і спілкування. Тобто людина – це істота соціальна. Свідома життєдіяльність відрізняє людину від тварини. Саме тому постає питання про те, яким чином проходило формування людини як розумної, соціальної та діяльної істоти. Теорії, що пояснюють походження людини як біологічного виду, називаються теоріями **антропогенезу**. Існують також теорії

соціогенезу, що виявляють обумовленість розвитку людини суто соціальними факторами, а саме, груповим способом життя, колективною працею, спілкуванням за допомогою мови.

- **Антропосоціогенез** – теорії про походження людини як суспільної істоти, розвиток якої обумовлений комплексом факторів як біологічного, так і соціального характеру.

В цілому походження людини залишається з'ясованим не до кінця. Мабуть найбільш широко відомим є релігійне уявлення про створення людини Богом. Перебільшенням було б стверджувати, що це уявлення повністю спростовано сучасною наукою. Отже, питання про походження людини є таким, що його можна віднести до „вічних питань” філософської рефлексії. Фактично неможливою є будь-яка спроба експериментально довести або спростувати ту чи іншу теорію походження людини.

Після виходу у 1871 році праці Ч. Дарвіна „Походження людини та статевий відбір” стало можливим створення суто раціоналістичної теорії антропосоціогенезу. Ця теорія отримала назву **трудової теорії походження людини**. Слідом за Дарвіном, представники **діалектико-матеріалістичної філософії** (К. Маркс, Ф. Енгельс) стверджували, що природа людини є двоїстою, **біосоціальною**. Основні положення даної теорії є такими. По-перше, вирішальну роль у становленні людини відіграла **праця**. В ході трудової діяльності людина виготовляла знаряддя праці, рука ставала більш гнучкою та вільною. Одночасно із цим розвивався мозок, люди жили разом, і це викликало потребу у спілкуванні через мову. Звідси – друге положення: становлення людини і суспільства є переходом від біологічної форми руху матерії до соціальної. При цьому біологічна форма руху не зникає, а діалектично „знімається” соціальною. В ході спілкування виникла мова та розвинулось мислення, що і стало вирішальним фактором у перетворенні мавпи на людину. Надалі становлення людини узгоджується із третім положенням: кінцева фаза розвитку можлива лише під визначальним впливом соціальних факторів. Це відобразило принципово нову форму успадкування й відкрило безмежні можливості становлення людини: стався зсув з генетичних форм успадкування до соціальних. Американський культурний антрополог Р. Лінтон у своїй роботі „Осягнення людини” звернув увагу саме на те, що уся людська поведінка побудована на навчанні, а не на інформації, що передається генетично. Людина реалізує нові, культурні, а не біологічні засоби пристосування до світу, й тоді починається соціальна історія.

На перший погляд, трудова теорія є дуже логічною та прозорою. Проте завжди знаходились вчені, що критично ставилися до трудової теорії антропосоціогенезу. Перш за все, виникає низка запитань: чому наші предки почали працювати? Чому трудова діяльність перетворила, врешті решт, мавпу на людину? Якщо відповіддю буде звичайна необхідність для первісної людини підтримувати своє існування, тоді виникає наступне запитання: чому сучасні тварини, навіть якщо вони використовують знаряддя праці, не перетинають кордонів тваринного світу й не зазнають еволюції? Крім того, якщо ми виводимо мислення з праці, а не працю з мислення, тоді в нас не залишається достатніх аргументів, щоб пояснити перехід від інстинктивних форм праці до цілеспрямованих. Ще однією вадою трудової теорії є вже підтверджений вченими факт про те, що цей перехід було здійснено у вкрай короткий період – за якихось тисячу років. Та для багатьох дослідників і філософів трудова теорія разом із теорією Дарвіна залишаються найбільш достовірними та обґрунтованими.

Деякі вчені висували альтернативні концепції антропосоціогенезу. Так, американський філософ і культуролог Л. Уайт висунув принципово іншу теорію – **теорію символізації**. Згідно з цією концепцією, на відміну від тварин, людина здійснює процес пристосування до навколишнього середовища символічними засобами. Таким чином, людина пристосовується та розуміє світ на більш високому рівні. Це стало можливим саме завдяки переходу від генетичного способу передачі інформації до навчання, та й сам процес навчання є можливим лише за допомогою великої кількості символів.

Подібна концепція антропосоціогенезу стала можливою завдяки роботам німецького філософа Е. Касирера, який побачив у символізації універсальний принцип, що об'єднує різні форми культури. Більш того, людина – це істота, що **здатна до символізації**. Саме ця здатність, тобто спроможність створювати символи, наділяти ними предмети, оперувати ними відрізняє людину від тварини і є необхідною умовою розвитку культури взагалі.

Ще один важливий фактор у розвитку людини – це *мова*, яка є *символічною системою*. У загальному сенсі, *мова* розуміється як **система знаків, за допомогою якої людина отримує, розповсюджує, зберігає та переробляє інформацію**. Первинною є природна людська мова – та система знаків, що історично склалася, і слугує для мислення та спілкування.

У науці розповсюджена думка, що передумовами виникнення людської мови були складні рухові та звукові форми сигналізації, які існують у вищих тварин. У процесі переходу від тваринних прашурів до людини формується мовна сигнальна система, тобто звукові засоби виявлення емоцій та збудники до дій перетворюються на засоби позначення речей, їх властивостей та відношень, сприяють навмисному повідомленню.

Виникнення мови виявилось потужним засобом для подальшого розвитку людини, її свідомості. Завдяки мові успішно здійснюється передача соціального досвіду, культурних норм і традицій. Через мову реалізується спадкоємність різних поколінь та історичних епох.

Одним з найцікавіших питань є проблема співвідношення свідомості та мови. Існує думка, що людина може мислити без слів, і удається до них лише тоді, коли потрібно передати свої думки будь-кому, що мислити можна без мови, й саме таке мислення є „правильним”. Однак із такою точкою зору не можна погодитися. Справа в тому, що свідомість із самого початку існує у матеріальному вимірі мови, тільки через мову вона стає дійсною, доступною для сприйняття іншими людьми. Думка отримує матеріальну, словесну форму не лише тоді, коли ми говоримо чи пишемо, а й коли мислимо. У мозку існує специфічний мовний центр, процес мислення пов’язаний із сигналами, що йдуть до цього центру від органів мовлення, слуху, бачення тощо. Експериментально доведено, що мовна оболонка з’являється разом із думкою.

Мова складається зі знаків. **Знак** є певним матеріальним явищем, але не будь-яке матеріальне явище є знаком. Деякі матеріальні явища перетворюються на знаки, коли вони включаються до знакової ситуації, тобто явище, яке називають знаком, заступає реальне явище, потім цей знак сприймається свідомістю, у якій виникає образ реального явища. У подальшому ситуація ускладнюється, й виникають знаки, що позначають інші знаки.

У мові функціонують різні знаки. Перші – **іконічні** – тотожні тим явищам, які вони заступають. Другі – **схематичні** знаки – не тотожні, але мають деяку схожість із явищами, що вони позначають. Треті – **символічні** знаки – не мають ані схожості, ані подібності до тих об’єктів, які вони заступають, однак вони приймаються людьми за згодою, за традицією. Більшість знаків є символічними, і з самого дитинства людина включається до системи узгоджень.

Мова виконує дві головні функції: а) організація знань та їх збереження та б) комунікація, спілкування, передача інформації. Першою функцією мова закріплює результати мислення. Історія мови демонструє, яким чином у процесі переходу від конкретного мислення до абстрактного у мові відбувалося формування слів, що позначали загальні поняття.

Крім мови, існує ще один фактор, що дозволяє людям спілкуватися і розуміти один одного: свідомість людини є продуктом суспільної еволюції. Через це існує певна „подібність” інтелектів, свідомостей, тобто незважаючи на індивідуальні відмінності, вони мають деякі загальні риси. Ця спільність з’являється завдяки вихованню, освіті й, взагалі, впливу соціального середовища. Ця схожість визначається також однаковими механізмами функціонування фізіологічного апарату свідомості, однаковою логікою мислення, схожими процесами практичної діяльності.

В основі різних теорій антропосоціогенезу лежить питання про співвідношення біологічного та соціального в людині, тобто про природу людини. У сучасній філософії існують дві позиції з цього питання: перша стверджує, що природа людини суто соціальна (про це ще буде далі), інша бачить у людині не тільки соціальний бік, але й біологічний. Виходячи з другого варіанту, з 1975 року розвинулася нова наука, **соціобіологія**. Згідно з нею більшість стереотипних форм людської поведінки притаманні і ссавцям, а більшість специфічних форм – поведінці приматів. Через це соціобіологія веде мову про єдину природу людини, у якій є місце і біологічним впливам.

- **Соціобіологія** – науковий напрямок, який вивчає вплив біології на поведінку людини.

З усього, що вже було сказано, зрозуміло, що людина – істота дуже складна, але головне у ній – та сама дуальність, двоїста сутність, співіснування у ній людини і тварини, природного і суспільного, духу й тіла, людини і Бога, добра і зла тощо. Ці опозиції є такими, що створюють динамічну напругу, яка живить культуру, символізують вічну загадку людини і стимулюють пошук нею свого призначення і місця у світі. Невірно думати, що подібні метафізичні уявлення про людину є суто метафоричними, тобто такими, які є неважливими і некорисними. Як видно з історії, джерелом культурного вибуху є не тільки нові технології, а саме ідеї, особливо уявлення людини про саму себе, про її цілі й ідеали, які суттєво визначають соціальні, економічні і культурні здобутки людини.

Будь-яка концепція людини виходить з існування у ній природного та розумного. Із цим пов'язана різниця між дисциплінами, які вивчають людину. Розумний бік вивчається філософією та **гуманітарними** науками, а тваринний – біологією, медициною та іншими *природничими* науками. Цілісний образ людини складається як проста сума цих знань. Але дві сторони людської природи розцінюються далеко не на рівних. Філософія уявляє людину переважно розумною істотою, а біологія віддає перевагу природному боку людини, і навіть розум стає генетично залежним від природи. Однак деякі концепції є проектом моністичного підходу, який визнає у людині рівноправність тілесного і духовного (наприклад, морфологія Й.В. Гете).

Проте навряд чи можна заперечити, що людина – це така істота, яка сама шукає і знаходить уявлення про власну сутність і будує своє життя згідно з цим ідеалом. Оскільки людина за природою є незавершеною істотою, вона здійснює себе у культурі, і навіть найпростіші життєві акти виконуються не інстинктивно, а за суспільними зразками. Звідси – різноманітність форм господарства, родин і спілкування. Щоб творити, необхідно мати образ того, що створюється, тому людина змушена постійно питати себе про те, чим вона є. Вона змінює себе завдяки пізнанню, і це є причиною того, що суто об'єктивістський підхід до людини не можна визнати достатнім. Речі байдужі до пізнання, бо пізнання не змінює їх сутності і вони рухаються за своїми законами; людина, навпаки, не має фіксованого місця у світі і повинна сама визначити себе і свою позицію, щоб реалізувати та установити себе. Ідея людини не є чимось цілком нереальним. Згадаємо, що успіхи грецької цивілізації багато у чому завдячують саморозумінню людини, як розумної соціальної істоти. Ідея людини з новою силою діяла в епоху Відродження, а у Новий час безмежності Універсуму, яка була відкрита, людина протиставила готовність до нескінченного пізнання і самовдосконалення, й це ефективно сприяло розвитку століття просвітництва та прогресу.

Сьогодні особливо гостро постала необхідність у формуванні різнобічно розвиненої особистості, бо тільки така людина може повноцінно будувати майбутнє планети, яке стає дедалі все складнішим і непевним. З давніх часів склалося уявлення про таку особистість, про ідеал людини, й це уявлення можна вважати цілком актуальним, виправданим саме з практичної точки зору. До цього уявлення включено декілька параметрів: 1) сила й здоров'я; 2) старанність, володіння практичними вміннями і навичками; 3) розум, мудрість, розуміння життя; 4) доброта, моральність, висока ступінь гуманності; 5) краса, розвиненість смаку, естетичних почуттів. Виходячи із цих основних параметрів гармонійної особистості, **ідеал людини** можна визначити наступними характеристиками: *сильна, старанна, мудра, добра, красива*.

Як вже було зазначено вище, будь-яка ідея, будь-який ідеал можна реалізувати лише у культурному просторі, тобто у межах **суспільства**. Проте поява суспільства тісним чином пов'язана із становленням власне людини, й цей процес, здається, не завершено й досі, тобто – взаємодія людини і суспільства продовжує змінювати їх. Не останнім фактором тут є дуальність природи людини, її певна залежність від власної біологічної складової, а у питанні про виникнення суспільства цей момент відіграє не останню роль. Якісний перехід від стада тварин, наших предків, до людського суспільства – це довгий процес; його зміст – становлення нових, соціальних законів й поступове звуження дії біологічних законів на основі трудової діяльності.

Спочатку людина використовувала „природні” знаряддя праці (палиці, каміння) і, таким чином, вона входила до нових відношень з природою. У її розпорядженні опинилася нова сила. Тварини іноді використовують різні предмети, але це використання не має для життя тварин вирішальної ролі, тобто вони

не виходять на новий шлях розвитку. Сама біологічна спеціалізація тварин забезпечує їм пристосування до умов існування.

Застосування нашими предками „природних” знарядь відкрило їм можливість різноманітних видів діяльності, тобто дало змогу відмовитися від вузької спеціалізації тваринного типу. Разом із виникненням зародків трудової діяльності розвивалася й нервова система, і гнучка рука, що була пристосована для того, щоб брати різні предмети; далі здійснювався перехід до постійного пересування на задніх кінцівках.

Використання перших знарядь праці сприяло визріванню соціальних зв'язків. Передумовою цього було життя у стаді наших предків, бо навколишній світ був надто небезпечний задля поодиноких первісних людей. У колективі вироблялися певні обмеження біологічних проявів людини, і специфіку життя тепер визначали соціальні відносини. У людини виникли соціальні потреби, а звідси – перехід від „природних” знарядь праці до штучних, які, хоча й виготовлялися з природних матеріалів, отримували такі форму й вигляд, що їх не існує у природі. З виготовлення знарядь праці почалося те, чого ніяк не могло бути у світі тварин, – матеріальне виробництво. Спочатку знаряддя виготовлялося з деревини, каміння, кісток, потім дуже суттєвим кроком уперед стало винайдення способів видобування металів.

Таким чином, людина, безумовно, використовувала сили природи. Особливо важливим фактором при цьому стає використання вогню. Коли людина винайшла спеціальні прилади для здобування вогню, вона остаточно провела чітку, майже нездоланну межу між людиною та твариною. Мозок людини теж розвивався під впливом обставин життя, які швидко змінювалися. Надалі необхідність у спілкуванні, колективне мешкання, розвинута трудова діяльність, тобто фактична залежність життя однієї людини від життя інших людей, сформувало людину біосоціальною істотою. Людина сучасного типу – *homo sapiens* – з'явилася приблизно 40–50 тис. років тому.

Але й тепер соціальний бік людини розвивається разом із розвитком суспільства. Тут виникає питання про можливість подальшої еволюції людини як біологічного виду. Деякі вчені стверджують, що біологічна еволюція припинилася, тобто біологічні, анатомічні та фізіологічні характеристики сучасної людини такі ж, як і 10 тис. років тому. Інша точка зору висловлюється за продовження біологічної еволюції людини на сучасному етапі. Як підтвердження, наводяться факти про збільшення тривалості життя, збільшення зросту, а також зниження генетичного благополуччя (народження багатьох дітей із вадами у здоров'ї), значне зниження вікового порогу захворювань серцево-судинної системи та онкологічних захворювань тощо. Це питання залишається відкритим.

Не останню роль у тих змінах, що відбуваються з людиною, відіграв **технічний фактор**, тобто значна залежність людини від технічних засобів в усіх сферах життя. Великою мірою – це наслідки безглузлого наслідування ідеї прогресу, яка зробила розум практично єдиною, непідсудною силою у Всесвіті.

Виникнення розуму – найважливіша подія в історії людства. Розділення буття та небуття, світу істини і гадки дозволило контролювати інтелектуальний досвід, відокремлювати фантазії від реальності, виносити на обговорення те, що було схованим або анонімним. Метафізика розуму культивує абсолютні цінності, які виштовхують людину з полону природи, звільняють від застарілих стереотипів та забобонів. Проте вище завжди повинно не придушувати, а зберігати нижче. Довгий час серце і розум органічно співіснували, енергія одного й раціональне управління іншого створювали емоційно забарвлений, але й впорядкований життєвий світ, в якому людина могла себе реалізувати. Сьогодні монологічний, зорієнтований лише на логіку та системність розум вироджується у звичайний глузд, який замикає людину у межах владних відносин. Він руйнує буття, змінюючи його на технічну картину світу.

У сучасному світі склалося дивне протиріччя: гуманітарне знання, яке вважає своїм базисом життєвий світ, втрачає провідну роль у формуванні людини, а наука, яка нібито усунула себе від вирішення проблем людського життя і поринула до універсуму абстрактних математичних моделей, впливає на життя у незрівнянно більшій мірі, ніж раніше. Свого часу, коли була усвідомлена різниця між наукою та світом життя, представники класичної філософії висунули концепцію двоїстої істини, яка гарантувала б мирне співіснування знання і віри, науки і ціннісної свідомості. Проте у сучасних умовах конфронтації духовної та технічної культур тактика простої демаркації є недостатньою. Потрібні механізми комунікації, бо тільки

завдяки відкритому діалогу буде можливим нове усвідомлення як різниці, так і єдності гуманітарного ті природознавчого знання.

Науково-технічне знання, що функціонує як інструмент влади й управління суспільною працею, споживанням, політикою та економікою, активно упродовжується в життєвий світ, прагне замінити традиційні цінності й ідеали раціональною мотивацією у діях. Через це сама науково-технічна цивілізація опинилася на межі кризи, вихід з якої передбачає зміну усіх основних орієнтацій. Перевантаження природи, дегуманізація життя змушують оцінювати поведінку, яка була б виключно раціонально спрямованою, як дещо нерозумне. Техніка як дитя науки призводить не до поліпшення, а до погіршення якості життя, й це робить необхідним широке обговорення наслідків однобокого орієнтування науково-технічного розвитку.

Причини, які призвели до кризи, полягають власне не у науці і техніці, а в ганебній соціально-економічній політиці, яка керується лише вузькими інтересами корпорацій та відомств. Наука, оскільки вона є соціальним інститутом, керується сьогодні тими ж стратегічними настановами, що й економіка та політика. Більш того, не тільки політики, великі підприємства, але й приватні особи, ті, хто виробляє або споживає товари, тобто звичайні громадяни, – усі вони керуються у своїй діяльності і оцінках світоглядними настановами, корені яких ведуть до XVII століття, до тих часів, коли людство здійснило поворот до підкорення природи. Саме перетворення світу на об'єкт використання, на засіб задоволення суспільних потреб поступово привело до розвитку машинної техніки. Крім того, техніка не є просто нейтральним засобом підкорення природи та хазяйнування над нею. Володіння машинами, танками, зброями так, ніби це звичайні засоби, які посилюють могутність людини, не є достатнім і можливим. Насправді вони потребують відповідної до них людини, що відмовилась від своєї метафізичної сутності як співучасник буття.

Особливо гострим стає питання гуманістичного відношення як до світу, так і, в першу чергу, до людини. **Гуманізм** є особливим філософським принципом відношення до людини як найвищої цінності у світі. Сам термін походить від латинського *humanus* – людський. В соціальному плані він визначає такий зміст відносин, за якими людина та її інтереси виносяться на перше місце при вирішенні усіх інших проблем. Якщо оцінювати гуманізм як духовно-культурне явище, то він є головним напрямком і змістом усього цивілізаційного процесу. Гуманізм має різні форми. Це можуть бути етичні норми, духовні цінності, свобода нашої волі, соціальні ідеали, повага до іншої особи, це також захист від насильства та зла взагалі тощо. Усі ці речі є показниками рівня культурного розвитку людства, ступеня цивілізованості. Але таке визначення гуманізму є характерним для нашого часу. Якщо казати про давні цивілізації або про періоди становлення новоєвропейської культури взагалі, то кожна епоха відрізняється від попередньої своїми уявленнями про нього.

Підґрунтя гуманізму почали формуватися ще у давнину, але тоді вони існували у вигляді окремих елементів. Вони більш були пов'язані з поняттями рівності та справедливості. Вже давні суспільства мали різні форми духовної культури. У філософії з'являються вчення про людину, її духовні характеристики. На основі принципу космоцентризму людина розглядалась як частинка великого Космосу. І хоча людина уявлялась як частинка, але це була вища частина в органічному, лагідному устрої. Кожну людину (хоча це не розповсюджувалося на рабів) слід було розцінювати як поважну та гідну. У Середньовіччі гуманістичні погляди розроблялися батьками церкви і знайшли свій вияв у релігійних вченнях. Християнство, до речі, пропонувало людям будувати відношення один до одного на основі принципу *agape* – принципу любові до іншого. Але свого найвищого розквіту гуманізм знайшов за часів Відродження. Він уперше оформлюється як ідеологічна концепція, що спиралася на систему знань про людину. Спочатку він виступив проти релігійного впливу на людину, проти схоластичних середньовічних вчень, потім були відпрацьовані зовсім нові погляди на людину того часу. Основним принципом формування нової ідеологічної системи був антропоцентризм, за яким людина є вищим творінням світу, вона може перетворювати не тільки себе, але й світ взагалі. Ці положення стали розглядатися як основні для усіх форм духовної культури. В Новий час гуманістичні тенденції почали гальмувати. Це було своєрідною реакцією на суспільне становище. Важливими напрямками гуманізму того часу стали роздуми про необхідність перебудови суспільства. Але

соціалістичні вчення були утопічними, оскільки пов'язували створення нового типу суспільства тільки із просвітницькою діяльністю. В середині XIX століття К. Маркс і Ф. Енгельс розробили теорію соціалізму, нову форму матеріалістичної філософії і стали пов'язувати матеріалізм із гуманістичним ідеалом. Це була нова форма гуманізму.

Сучасна ситуація антропогенної цивілізації потребує вирішення проблем суспільного розвитку, а це, у свою чергу, потребує необхідності розробки чіткої гуманістичної позиції, яка відповідає вимогам теперішнього часу. Комунікативна парадигма з її інформаційними можливостями робить людину істинним творцем нової соціальної реальності. Антропогенна цивілізація висуває вимоги на реалізацію творчого потенціалу, на особисту свободу, рівноправ'я. Сьогодні гуманізм розглядається як синтез усього найкращого, до чого йшла людська думка у цьому напрямку. Це єдність теорії з практикою. Свій зміст гуманізм формує на основі об'єктивних процесів, які відбуваються в сучасному суспільстві, і це є вторинним фактором, оскільки первинним є саме відношення до людини. І це найперше і найголовніше щодо гуманізму. Але це так просто, коли ми читаємо підручник, або слухаємо лекційний матеріал. У реальному житті ідеї та принципи гуманізму не завжди «працюють» так, як це повинно бути. Насправді дуже важко пропагувати ці принципи у житті. Але для кожної людини сучасного суспільства, особливо для технічного фахівця, гуманізм вимагає стати більш відкритим, стати носієм визначених соціальних і духовних якостей, як то: високої самосвідомості, глибоких знань, відповідальності, поваги до іншої людини. Це стає особливо важливим, якщо ми зрозуміємо, що людина сама створює навколишнє середовище, навколишній світ. Становище людини у сучасному світі стає більш опосередкованим складними технічними системами, соціальними структурами і діями інших людей. Це вимагає від особистості особливого відношення до життя взагалі з опорою на гуманістичні принципи. І якщо індустріальна епоха підготувала для нашого життя матеріально-технічні передумови, то інформаційна – вимагає безумовного зосередження на духовно-ідеологічних чинниках життя. Сьогодні гуманістична філософія ставить акценти на людяності без кордонів, а саму людяність розглядає як стихійний, неопосередкований гуманізм. В його основах – уявлення про людину не як про природну або соціальну сутність; людина тут є особливою реальністю, яка склалася на основі Єдності Природи, Суспільства та Культури. Не можна сучасній людині принижувати гідність інших бо це є свідченням невисокого рівня культури і відсутності гуманістичного начала в того, хто принижує інших.

3. В такій ситуації питання про те, чим є людина, якою вона повинна бути і до якої мети вона прямує, стають просто болісними. *Людину можна вважати, як певну сукупність характеристик – біологічних, соціальних та культурних.* Проте поняття „людина” має надто багато рис, тому воно так і не отримало кінцевого визначення. Тому найбільш цікаво буде пошукати людину у тому середовищі, яке є власне людським, тобто у суспільстві. *Людина є представником біологічного виду, але виду особливого, для якого засобом існування у навколишньому середовищі стала культура.* У культурі людина існує під різними іменами, які по-різному її характеризують – „індивід”, „індивідуальність” і „особистість”.

Індивід – це поняття, яке позначає окрему людину, що є носієм певних природних, психологічних, соціальних якостей й у своїй одиничності відображає усі людські якості. Люди як індивіди формуються у різні епохи, в різних історичних і культурних обставинах. Коли ми використовуємо це поняття, ми відволікаємося від усього індивідуального й цікавимося виключно тим загальним, що є в людині. Підхід до людини як до індивіду найбільш повно реалізує соціологія, яка вивчає залежність її поведінки від тих соціальних груп й соціальних інститутів, що існують у суспільстві. Таким чином,

- **Індивід** – термін, що позначає окрему людину.

Іншим терміном, який використовується для позначення людини, є поняття „**індивідуальність**”. В індивідуальності цінується самотність людини, її несхожість із іншими. Індивідуальність вказує на своєрідність, особливість, специфічність і неповторність, на те, що відрізняє одного від іншого. У світі немає більш індивідуалізованого об'єкта, ніж людина. Оскільки від початку людина не має певного призначення, вона не є спеціалізованою істотою, вона кожного разу будується наново; тому скільки людей,

стільки ж й індивідуальностей. Кожна людина володіє індивідуальними особливостями пам'яті, уваги, спостережливості, мислення тощо. Відкритим залишається питання про те, чи є індивідуальність людини виключно спадковою, чи вона формується під впливом середовища. Власне це питання тісно пов'язане з питанням про співвідношення у людині біологічного та соціального.

- **Індивідуальність** – поняття, яке відображає неповторну своєрідність людини.

Більш складним і більш соціально насиченим є поняття „*особистість*”. На відміну від індивідуальності особистість цінується за свою самостійність, незалежність, силу. Це поняття відображає соціальну сутність людини. Перш за все, особистість – це суб'єкт діяльності, який має певну свідомість, самосвідомість, світогляд, відчуває на собі вплив суспільних відносин й одночасно осмислює свої соціальні функції, своє місце у світі як суб'єкта історичного процесу, пізнання дійсності, естетичних та етичних норм.

Як ми бачимо, особистість є дійсно складним явищем. Невипадково вважається, що особистістю можна називати лише видатних людей, тобто талантів та геніїв у різних сферах суспільного життя. У Давній Греції слово „особистість” позначало маску актора грецького театру, потім воно стало позначати самого актора та його роль. Тільки пізніше цей термін набув нового, більш глибокого сенсу: особистість розуміється як результат розвитку людини.

Соціальний досвід не кодується у нервових клітинах, він фіксується у культурі, що створена людиною. Індивід стає особистістю у процесі оволодіння культурою. Оволодіти культурою може кожний, тому не слід вважати, що особистостями є лише видатні люди. Кожна нормальна людина, яка включена до культури, яка може володіти нею, спроможна самостійно приймати рішення і нести відповідальність за свої вчинки перед суспільством, – така людина є особистістю.

- **Особистість** – поняття, яке позначає людину як повноцінного представника суспільства.

Аналіз суспільства є неможливим без вивчення особистості. Але й сама особистість з'являється лише у процесі *соціалізації* індивіда, тобто коли людина сприймає зразки поведінки, норми культури під впливом тих соціальних груп, у діяльності яких людина бере участь. Та оскільки соціальні групи є наслідком відносин, які вже існують у суспільстві, особистість може бути визнана продуктом суспільства. При цьому вона не тільки має відносну самостійність, але й активно взаємодіє із суспільством.

- **Соціалізація особистості** – процес формування соціальних якостей людини.

Кожна особистість має певну структуру, елементами якої є свідомість і самосвідомість, пізнавальні процеси, емоції і воля, темперамент, інтуїція, ціннісна орієнтація, світосприйняття, переконання, ідеали. У структурі особистості відображено усі рівні культури. Ядром структури особистості є світогляд як властивість соціальної істоти, що мислить. Світогляд формується шляхом усвідомлення людиною об'єктивної реальності та самоусвідомлення особистості. Наприклад, вивчення історії філософської думки та філософських проблем може змінити світосприйняття людини.

Тільки у суспільстві формується та реалізується сутність людини, її здібності, соціальні зв'язки, її матеріальні та духовні потреби, а також свідомість людини, що здатна до осмислення цілей життя. Особистість – конкретно-історичне явище, і кожна епоха породжує специфічний соціальний тип особистості.

Безумовно, не останню роль у формуванні особистості відіграють біологічні фактори, власне вроджені властивості нервової системи: чуттєвість та реактивність, працездатність, сила, рухомість та врівноваженість процесів збудження і гальмування. Однак визначальним є соціальний бік особистості, його соціальний аспект.

До соціального аспекту включено мотиви, настанови, ціннісні орієнтації, які зумовлені соціальним положенням особистості або диктуються оточенням. *Мотив* – це відношення особистості до свого можливого вчинку, що визначає вибір поведінки, яка безпосередньо має місце. *Настанова* – стан готовності, настрої на поведінку у певній ситуації. Настанова визначає поведінку не тільки у конкретну мить, але й на довгий період. *Ціннісні орієнтації* – система настанов, через які особистість оцінює ситуації та вибирає певний тип поведінки. Ціннісні орієнтації базуються на ідеалах та переконаннях особистості.

Далі соціальний аспект особистості полягає у тих соціальних ролях, які вона виконує. *Соціальна роль* – це образ поведінки, що є соціально схваленим, який очікують від кожного, хто займає у суспільстві певну позицію. У процесі життя людина зазвичай виконує багато соціальних ролей, оскільки одночасно належить до різних колективів, в кожному з яких виконує певну роль. З багатьох ролей особистість може вибрати для себе головну, та якщо довгий час виконувати її, вона може значною мірою вплинути на особисті якості людини.

4. Окрім соціального аспекту, особливе значення у структурі особистості займають так звані *екзистенційні характеристики*, важливішими з яких є свобода та усвідомлення скінченності свого буття.

Проблема *свободи* – одна з базових у філософії. Пошук шляхів визволення від будь-яких форм примушення, цензури та обмежень, які виходять за межі природної необхідності збереження суспільства, є визначним досягненням філософії розуму. Однак сьогодні з'явилися серйозні сумніви відносно властивостей розуму щодо емансипації через неефективність просвітництва та критики „мас медіа”, які маніпулюють свідомістю. Виникла гостра потреба по-новому розглянути органічну, на перший погляд, єдність розуму та свободи, викрити ті засоби, які використовують у своїй грі влада та пізнання, а також пильно придивитися до появи нових форм репресивності та маніпуляції, які пов'язані переважно із управлінням різноманітними нормами життєдіяльності людей.

Сучасна людина пов'язує покращення форм життя із процесом наукового пізнання. Біблійний вислів „Я дам вам істину, й вона зробить вас вільними” тлумачиться як вказівка на пріоритет пізнання. У європейській метафізиці визволення пов'язано із рефлексією над поняттями. А оскільки соціальні інститути розглядаються як реалізація ідей, первісною фігурою історичного процесу є мислитель. Це призводить до парадоксального ствердження про те, що людина, яка мислить, навіть у в'язниці виявляється більш вільною, аніж люди, що мешкають на волі, бо мислитель має більш досконалу ідею свободи. Саме тому більшість політичних революцій здійснювалася на основі попередньої критики панівних інститутів влади, що свідчить про визвольну функцію розуму. Проте сьогодні подібні моделі визволення вже є застарілими, а теоретики свободи мають пам'ятати, що реальне визволення здійснюється конкретно й на місцях.

Свобода пов'язана із можливістю вибору з багатьох можливостей, а вибирати може лише вільна людина. Проте свобода завжди була протиставлена *необхідності*. Тут потрібно зазначити, що власне свободу ми маємо протиставляти не необхідності, а примусу. Якщо свобода полягає у діях згідно із внутрішніми переконаннями, цілями, інтересами, то примус – це є дії людини під впливом будь-яких зовнішніх сил, всупереч її внутрішнім переконанням. З цього видно, що примус не є тотожним до необхідності, тому його, тобто насильство, потрібно відрізнити від необхідності у загально філософському сенсі.

Свобода, безумовно, пов'язана із можливістю вибору, але будь-який вибір має свої підвалини. Об'єктивною підставою вибору є існування певного спектру можливостей, а от спектр можливостей визначається через об'єктивні закони. Можливим є те, що не суперечить законам. Саме у межах того, що припускається законами, у царині можливого, людина володіє свободою вибору, і те, що з нею трапляється, залежить від її вибору. Якщо ці межі не усвідомлюються, якщо воля не виходить за межі можливого, може з'явитися відчуття необмеженої свободи і залежності соціальних процесів від волі людей, або *волютаризм*. Навпаки, якщо бажання і цілі людини нашттовхуються на межі можливого, на дію законів, що обмежують, в людини може з'явитися ілюзія *фаталізму* через повну визначеність соціальних процесів й повного безсилля вплинути на них.

Ситуація, коли існує можливість вибору, є передумовою свободи, вільної дії. Вибір визначається низкою факторів, тобто: цільовими настановами, характером засобів діяльності, знаннями, підсвідомим потягом. Особливе місце тут займає знання. Зазвичай людина вибирає таку поведінку, яка уявляється їй найбільш важливою, корисною, цінною, такою, що веде до втілення ідеалів. А от визначити усе це можна лише на основі знання.

Однак свобода не існує лише як можливість діяти незалежно від зовнішніх обставин. Важливо розрізнити формальну та фактичну, реальну, свободу. Формальна свобода абстрагується від реальних умов, тому цілком справедливим здається твердження про те, що у демократичному суспільстві усі люди володіють свободою рівню мірою. Проте реальна свобода завжди сповнена протиріч; як колись казав Г.В.Ф. Лейбніц, той, в кого є більше коштів, той більш вільний чинити так, як він вважає за потрібне.

Таким чином, свобода є суперечливою: з одного боку – це відсутність зовнішнього примусу, з іншого – свобода людини поза суспільством, від суспільства є неможливою. *Свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншої, тобто вона можлива лише там, де існує самообмеження.* Коли ця умова відсутня, починається свавілля, а там, де існує свавілля, там панує незахищеність. Саме тому свобода міцно пов'язана з *відповідальністю*. Свобода та відповідальність – це два боки свідомої, цілеспрямованої діяльності людини. Відповідальність пов'язана із передбаченням результатів своїх дій, тобто коли людина приймає рішення, вона повинна одночасно сформулювати у собі відчуття відповідальності за свої вчинки перед суспільством та перед собою.

- **Свобода** – це здатність до вибору та діяльності людини на основі пізнання необхідності.

Іншою екзистенційною характеристикою людини є усвідомлення *скінченності свого буття*. Ця проблема є однією з найцікавіших та найважчих у філософській антропології. Людина, вочевидь, є єдиною істотою на Землі, яка усвідомлює свою смертність, розмірковує про це. Але люди по-різному усвідомлюють свою смертність, переживають скінченність власного життя, знаходять різні форми відношення до цієї проблеми. Тут можливі почуття розгубленості, безнадійності, тупої покори, можливо навіть витискування почуття скінченності у безсвідоме. До того ж людина може прийти до віри у інший світ або до пошуку забуття цього почуття в різних захопленнях: пристрасть до споживання, секс, алкоголь, азартні ігри. Ще Е. Хемінгуей казав, що все, чим захоплюється людина, є своєрідним наркотиком, який дозволяє людині забути про те, що є неминучим.

Оскільки людина раціонально ставиться до своєї скінченності, вона може розмірковувати про те, як та в ім'я чого їй жити. Життя в цілому передбачає самозбереження у середовищі існування. У тварин самозбереження реалізується через програму дій, що передається генетично. Людина ж має здатність до раціонального вибору між різними формами самозбереження, причому варіанти можуть бути досить несподівані: вона може йти на самопожертву заради інших, може віддавати перевагу смерті перед ганебним існуванням тощо. Таким чином, людина може бажати смерті. Отже, можна згадати про досить непросту дискусію щодо евтаназії – права людини припинити життя, а також про припустимість участі лікарів в реалізації цього права.

З того часу, як людина усвідомила унікальність свого становища у бутті, відкрила для себе, що вона може бути вищою або нижчою за тварину, але не рівною їй, – відтоді людина стоїть перед проблемою **сенсу свого існування**. Який сенс має людське життя, для чого її призначено і що вона повинна робити зараз – усі ці питання пов'язано із *саморозумінням* людини. Звичайно, питання про сенс життя щільно пов'язано із проблемою смерті: смерть здається запереченням життя, перешкодою на шляху довічних добра та справедливості, але реально страх смерті виконує у культурі дуже важливі функції. Так, у репресивних суспільствах влада, яка узурпувала право на смерть, підтримувала порядок й керувала поведінкою людей. Страх смерті виявлявся також фундаментом моральності. Відома формула Достоевського „Якщо Бога не існує, то усе дозволено” спирається на припущення про відплату після смерті. Без подібного припущення неможливо й обґрунтування справедливості.

Будь-яка сучасна цивілізація європейського типу відмовилася від тілесного примусу та насильства й не погрожує смертю, навпаки: ми всіляко славимо життя й розробляємо все більш ефективні техніки задля її покращення та подовження. Влада та порядок реалізуються сьогодні через рекомендації щодо здорового образу життя, управління та організацію розпорядку праці та розваг. Подовження, економія, досягнення високих стандартів якості життя – це є орієнтир сучасної людини, й це тримає її у невидимих сітках влади сильніше, ніж колишні методи тілесного покарання. Смерть опинилася нібито у тіні, вона замовчується або сприймається як дещо несподіване, навіть випадкове, котре зненацька обриває життя людини, яка могла ще

довгий час працювати або розважатися. Смерть перетворилася на ворога сучасного порядку, й тому вона діє зараз за стінами лікарняних палат, а не на очах у всіх, як колись.

Сенека казав: “Боги влаштували так, що будь-хто в змозі облишити нас життя, проте ні хто не здатен позбавити нас смерті”. Смерть супроводжує людину з моменту її народження. Являє собою тінь людини, неминучу, вірну і прив’язливу. Який би період життя людини ми не розглянули – вона завжди зріла для того, щоб померти. В цьому розумінні, людина нещадніша із тварин, оскільки заздалегідь знає про свою майбутню смерть. Але водночас це знання надає їй величезну перевагу, тому що *смерть організує людське життя*, формує його кордони, змушує людину за обмежений термін знайти сенс власного життя. Смерть – це не кінець, це вінець життя. Вона існує як рубіжне самовипробування життя. Саме *смерть зводить існування до буття*, тому як вмирає суще, а буття залишається.

Філософи твердять: людина має жити так, ніби попереду її очікує вічність. Невже людина навчилася перемагати смерть? “Вічність” тут треба розуміти так, що людина покладатиме на себе задачі, для здійснення яких їй не вистачить особистого життя. Так, справи, що пов’язані з надмірним ризиком для життя – є презирством до смерті, нехтуванням смертю. Вчиняючи добро, кохаючи, займаючись творчістю, тобто залишаючи після себе добру пам’ять, вдячність людей, значимість своїх вчинків, людина, у певному сенсі, перемагає смерть, проривається до вічності. Багато з тих, хто брав на себе такі значні задачі, залишилися жити у вічності: Сократ чи Епікур, Ніцше або Ейнштейн значно “живіші”, ніж дехто з наших сучасників. Можна, доречи, загинути, але не бути переможеним. Непереможність загиблого є його незабуттям, продовженням його буття, при тому, що він позбавлений існування. Доки людина не здається, вона сильніша за власну долю, – вважали екзистенціалісти.

Народження і смерть встановлюють межі людського існування, та вони не є чимось абсолютно зовнішнім та чужим відносно людини. Перш за все, вони осмислюються у поняттях тіла й душі, а абсолютизація одного з них може привести чи до надмірного страху, чи до повної безстрашності. Якщо людина відриває духовне від тілесного, тобто уявляє собі їх як два ворожих начала, вона опиняється під владою ідей та зневажає тілесне життя; або, навпаки, підкоряється бажанням та афектам і тоді зраджує свою духовну сутність. Таким чином, ми знову приходимо до питання про сенс життя, відповідь на яке кожна людина повинна знайти й втілити лише самостійно.

Щодо розділу тілесного та духовного, то у європейській культурі він носить переважно метафізичний характер і втілюється у християнських термінах: земля вважається місцем страждань, а небо – раєм – місцем, де їх позбавлено. Проте подібне тлумачення є суто спекулятивним, поверховим, бо вже Христос казав: „Царство боже всередині вас є”, тобто воно не має географічних координат. Не рай, а усе життя й увесь світ є предметом божественної турботи. Уявлення про загробне життя є однією із спокус, які висловлюють неусвідомлене прагнення людини посісти місце Бога й стати безсмертним. Подібні погляди теж можуть сприяти пошукам сенсу життя. Дуже цікавим прикладом тут може бути „філософія загальної справи” оригінального російського релігійного мислителя XIX ст. М. Федорова. Він пропонував людству об’єднатися у „активній еволюції”, кінцевою фазою якої буде загальне спасіння, тобто повне звільнення від смерті та воскресіння предків.

Таким чином, свобода та усвідомлення скінченності власного життя дають людині унікальну, неповторну можливість створювати власний, несхожий на інших світ, можливість ще раз провести різку межу між собою та іншим світом. Саме цим людина вирізняється у Всесвіті: здатністю не дублювати (хоча й з варіаціями) своїх предків, а бути кожного разу неповторною. Проте людина як істота свідомо й відповідально повинна враховувати інтереси інших, а також особисту причетність до соціальної, духовної, культурної, історичної цілісності. Це й надихає сенсом її буття.

Список літератури

1. Волчек Е.З. Философия. – Минск, 2003.
2. Голубинцев В.О. и др. Философия для технических вузов: учеб. пособ. / Голубинцев В.О., Данцев А.А., Любченко В.С. – Ростов-на-Дону, 2001.

3. Ильин В.В. Философия для студентов технических вузов: Краткий курс. – СПб., 2004.
4. Мир философии в 2-х частях. – М., 1990. – Ч.2.
5. Моисеева Н.А., Сороковикова В.И. Философия: Краткий курс. – СПб., 2004.
6. Невлева И.М. Философия. – Х., 2001.
7. Причепій Є.М. Філософія: посіб. для вищих навч. закладів. – К., 2003.
8. Современный философский словарь / под общей ред. проф. В.Е. Кемерова. – М., 2004.
9. Сухина В.Ф., Кислюк К.В. Практикум по философии: учеб. пособ. для вузов. – Х., 2001.
10. Шаповалов В.Ф. Основы философии. – М., 1999.

Контрольні запитання

1. Чим відрізнялися образи людини, які створювалися в різні історичні епохи?
2. У чому полягає раціоналізм та ірраціоналізм у розумінні сутності людини?
3. Які питання цікавлять філософську антропологію?
4. Які теорії антропосоціогенеза вам відомі?
5. У чому полягає незавершеність, відкритість людини?
6. Чому мова складає один з найважливіших факторів розвитку людини?
7. Що таке ідеал людини? Які його основні характеристики?
8. Який вплив має фактор техніки на долю людини?
9. Що таке гуманізм? Чому ця позиція є актуальною сьогодні?
10. Дайте визначення поняттям „індивід”, „індивідуальність”, „особистість”. В чому полягають принципи розбіжності між ними?
11. Що таке соціалізація?
12. Чому проблема свободи особистості та усвідомлення скінченності життя є основними екзистенціальними питаннями для кожної людини?
13. Як ви можете визначити поняття „людина”?

Семінар

Тема «**Проблема людини у вимірах філософського аналізу**» передбачає філософське висвітлення специфіки буття людини у її універсальності й унікальності. Розкриваючи тему, необхідно усвідомити і довести сутність людини у наступних філософських вимірах: історико-філософському, онтологічному, соціальному, раціоналістичному, ціннісному, екзистенціальному, символістському, комунікативному, духовно-культурному. Саме індивідуальне філософування з проблеми людини стимулює процес самопізнання та формування особистості.

План

1. Людина як філософська проблема. Уявлення про людину в історії філософії.
2. Антропосоціогенез та проблема природи людини.
3. Соціальний бік людини, соціалізація особистості. Поняття „індивід”, „індивідуальність”, „особистість”.
4. Проблеми свободи, скінченності індивідуального буття та сенсу життя людини як одні з найважливіших у філософії людини.
5. Поняття гуманізму та його джерела.

Методичні рекомендації

1. Відповідь на перше питання передбачає висвітлення специфіки філософської проблеми людини. Необхідно вказати, чому людина є проблемою, відмітити, чим вона відрізняється від інших живих створінь, тобто вказати, що складає власне людське буття.

Далі висвітлюються особливості розуміння людини у різні культурно-історичні епохи: в античності, у середньовіччі, у новий час. Окремо рекомендується розглядати ті філософські напрямки, які розробляли власне проблематику людини.

2. Друге питання потребує висвітлення поняття „антропосоціогенез”, а також найбільш відомих теорій походження людини як соціальної істоти. Окремо необхідно зазначити, як у філософії розуміється природа людини й чому вона є філософською проблемою. Особливу увагу необхідно приділити питанню про мову як одному з найважливіших факторів у становленні людини. Слід вказати також про значення в процесі становлення людини такого феномену, як праця.

3. Третє питання присвячено специфічному боку людського буття – соціальному. Треба висвітлити питання про формування соціальних якостей людини, тобто про процес її соціалізації. Вказати значення соціальних відносин для формування повноцінної людини.

Особливо слід зупинитися на аналізі понять „індивід”, „індивідуальність”, „особистість”. Тут важливо вказати специфіку кожного поняття, зазначити, які саме риси відрізняють їх. Крім того, висвітлюється соціальна значущість кожного з понять.

4. Питання про свободу та сенс життя є найбільш цікавими та актуальними для кожної людини. До того ж вони є особистісними і непростими. Тому доповідь варто почати із загального визначення та розуміння проблематики, після чого можливим стає більш детальне розмірковування щодо відповідей на поставлені питання. Саме відповіді на ці питання роблять кожну людину несхожою на інших, адже обраний сенс життя визначає її особисту долю.

Під час відповіді на четверте питання доцільно було б використовувати знання та матеріали, отримані при вивченні розділу з історії філософії.

5. Необхідно зазначити, що гуманізм як духовно-культурне явище є головним напрямком і змістом усього цивілізаційного процесу. Тому важливо згадати історичний шлях гуманістичних поглядів, а також підкреслити, що найвищого розквіту гуманізм знайшов за часів Відродження. Окрім того, вказати, що на теперішній час гуманізм – це єдність теорії з практикою, що найперше і найголовніше у гуманізмі – це визнання первинним самого відношення до людини. Від кожної людини сучасного суспільства, особливо від технічного фахівця, гуманізм вимагає бути носієм високих соціальних і духовних якостей, високої самосвідомості й поваги до інших. Для сучасної людини має бути неможливим приниження гідності інших, бо це є свідченням невисокого рівня культури і відсутності гуманістичного начала в того, хто це робить.

Це питання потребує викладення як особистої думки студента, так і використання матеріалу вивченої філософської літератури.

Додаткова література

1. Константинов Ф.В. Маркс и гуманизм // Вопросы философии. – 1983. – № 10.
2. Мак-Люен М. Галактика Гуттенберга: Становление человека печатающего. – М., 2005.
3. Марков Б.В. Философская антропология: очерки истории и теории. – СПб., 1997.
4. Марсель Г. Люди против гуманности // Философские науки. – 1994. – № 1-3.
5. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о технике // Вопросы философии. – 1993. – № 10. – С.32-68.
6. Проблема человека в западной философии: Переводы. – М., 1988.
7. Руткевич А.М. Анатомия деструктивности Эриха Фрома // Вопросы философии. – 1991. – № 9. – С.161-170.
8. Сумерки богов: Переводы. – М., 1989.
9. Франк С.Л. Смысл жизни // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С.68-131.
10. Фромм Э. Душа человека. – М., 1998.
11. Фромм Э. Некрофилы и Адольф Гитлер // Вопросы философии. – 1991. – № 9. – С. 69-160.
12. Человек: мысли прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. XIX век. – М., 1995.

Ключові поняття

Філософська антропологія – напрямок у філософії, який вивчає людину, її природу й сутність.

Антропосоціогенез – теорії про походження людини як суспільної істоти.

Мова – система знаків, що слугує людині для отримання, збереження та переробки інформації.

Людина – представник біологічного виду, але виду особливого, для якого засобом існування у навколишньому середовищі стала культура.

Індивід – термін, що позначає окрему людину.

Індивідуальність – поняття, яке відображає неповторну своєрідність людини.

Особистість – поняття, яке позначає людину як повноцінного представника суспільства.

Соціалізація особистості – процес формування соціальних якостей людини.

Свобода – це здатність вибору та діяльності людини на основі пізнання необхідності.

Соціобіологія – науковий напрямок, який вивчає вплив біології на поведінку людини.

Комунікація – дії, що розумово орієнтовані на змістовне сприйняття і соціальну взаємодію.

Гуманізм – філософський та етико-соціологічний принцип відношення до людини як вищої цінності.

Теми наукових рефератів

1. Схід та Захід: розбіжності у баченні людини.
2. Людське буття у філософії екзистенціалізму.
3. Філософська антропологія як особливий напрямок філософії.
4. Проблема співвідношення людини і техніки у сучасному світі.
5. Принцип гуманізму як базовий у відношенні до людини.

Контрольні запитання та завдання

1. Чому людина є філософською проблемою?
2. Коли вперше й яким чином філософія відкриває специфічну проблему людини?
3. Порівняйте уявлення про людину у різних культурно-історичних умовах.
4. Поясніть, які фактори виявилися вирішальними у становленні людини?
5. Яка з теорій антропосоціогенезу, на вашу думку, є найбільш переконливою та послідовною? Поясніть.
6. Чому особистість вважається одним з найбільш вирішальних факторів, які впливають на історію людства?
7. Чи існує свобода, на вашу думку? Як це питання вирішували різні філософи?
8. Чому питання про сенс життя людини є філософським? Як на це питання відповіли б ви?
9. Що таке гуманізм? Чи можливо говорити про гуманізм як про ціннісний критерій історичного прогресу?
10. Чи можна говорити про кризу гуманізму в постіндустріальному суспільстві? Якщо так, обґрунтуйте свою точку зору.

Тестові завдання

1. Філософська антропологія є:
 - а) філософським напрямком, що займається проблемами природи людини;
 - б) теорією антропогенезу;
 - в) антимарксизмом;
 - г) тим же, що й антропоморфізм.
2. Людина з точки зору філософії є:
 - а) суб'єктом культури;
 - б) продуктом обставин;
 - в) образом та подібністю Бога;

г) сходинкою розвитку «царини природи».

3. Антропосоціогенез – це теорія, що порушує проблему єдності:

- а) духовного і тілесного в людині;
- б) чуттєвого і раціонального в людині;
- в) природного і суспільного в людині;
- г) життя й смерті як невід'ємних атрибутів людини.

4. Недоліком діалектико-матеріалістичної концепції людини вважають:

- а) перебільшення ролі підсвідомості, яка відбиває світ панівних потреб людини;
- б) відсутність історичного погляду на людину;
- в) поєднання в людині двох протилежних сутностей: біологічної й соціальної;
- г) зведення особистої індивідуальності людини до загальнолюдської суті.

5. Найвищою метою культури є:

- а) створення умов для формування особистості;
- б) розроблення алгоритмів творчості;
- в) людина як особистість;
- г) сама культура як самоціль.

6. Яке розуміння сутності людини можна вважати правильним:

- а) сутність людини закодована у генах й передається їй у спадок при народженні;
- б) сутність людини є результатом усіх суспільних відносин;
- в) сутність людини твориться самим індивідом у процесі його життєдіяльності;
- г) сутність людини залежить від божої благодаті.

7. Онтологічна здатність людини виходити за межі емпіричного світу, за «власні межі», усвідомлюючи саму себе як самостійну й вільну істоту, має назву:

- а) духовність;
- б) трансцендентність;
- в) розумність;
- г) соціальність.

8. Така властивість людини, що вона неодмінно цікавиться своїм минулим, відчуває за нього відповідальність, накопичує досвід і створює прогнози, піклуючись про майбутнє, має назву:

- а) трансцендентність;
- б) символічність;
- в) творчість;
- г) історичність.

9. Істота, яка пройшла процес соціалізації, визначивши власні інтереси, принципи, переконання, цінності й ідеали, набуває назви:

- а) людина;
- б) індивід;
- в) особа;
- г) громадянин.

10. Що мав на увазі К.Маркс, коли писав: «Сутність людини не є абстракт, що притаманний окремому індивіду, вона є сукупність усіх суспільних відносин»:

- а) людина – це маріонетка в руках суспільства;
- б) сутність людини є соціальною, а не біологічною;
- в) оригінальність особистості не більш ніж ілюзія;
- г) зміна суспільних відносин змінює особистість.

11. «Бог помер!» – казав Ф. Ніцше. Чому Ніцше проголосив смерть Бога:

- а) задля заяви про свою атеїстичну позицію;
- б) для привертання уваги до своєї філософії;
- в) для проголошення свободи людського духу;
- г) заради демонстрації свого вільного мислення.

12. Свобода – це:

- а) можливість для людини робити те, що вона бажає;
- б) вміння діяти на основі пізнаної необхідності;
- в) вміння підкоряти усе своїй волі;
- г) усвідомлена необхідність.

13. Яким чином людина може, у певному смислі, «перемогти» смерть:

- а) якщо не буде думати про смерть;
- б) через відкрите презирство до смерті й провокацію смерті ризиком;
- в) в результаті наповнення свого життя сенсом, який би виправдовувався значенням цього життя на тлі загальнолюдської історії;
- г) шляхом самогубства.

14. Як ви вважаєте, яке визначення найбільш повно розкриває сутність категорії «гуманізм»:

- а) це здатність до адекватної комунікації з іншою людиною, почуття її духовного стану, потреб, інтересів;
- б) таке ставлення до людини, що підкреслює її людську гідність та формує умови для найбільш повної самореалізації;
- в) це готовність до самопожертвування заради іншої людини;
- г) це пріоритет колективізму над індивідуалізмом.

Навчальне видання

ГОРОДИСЬКА Ольга Миколаївна

ДОЛЬСЬКА Ольга Олексіївна

МЕЛЯКОВА Юлія Василівна

„ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ У ВИМІРАХ
ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

Текст лекції

для студентів усіх спеціальностей і форм навчання

Відповідальний за випуск *О.М. Бардін*
Роботу до видання рекомендував *О.М. Поступний*
Редактор М.П. Єфремова

План 2008 р., поз. 102/

Підп. до друку . . . 08. Формат 60x84 1/16. Папір офсет.
Riso-друк. Гарнітура Times New Roman. Ум.-друк. арк. 2,5.
Обл.-вид. арк. 3,1. Наклад 100 прим. Зам. № _____ Ціна договірна.

Видавничий центр НТУ «ХП»
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 116 від 10.07.2000 р.
61002, Харків, вул. Фрунзе, 21

Друкарня НТУ «ХП». 61002, Харків, вул. Фрунзе, 21